

Azərbaycan ədəbiyyatında məqtəl janrı və əlyazmalarımız

Zəkiyyə Əbilova

Fəlsəfə elmləri doktoru

AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu

E-mail: zekiyye.abilova@mail.ru

Orcid: 0000000343954042

Annotasiya. Şəhadətlə bağlı yazılmış əsərlərin tarixi qədimdir. Hicri 61-ci (miladi 680-ci) il, məhərrəm ayının 10-da Kərbəlada baş vermiş faciə ərəb və fars ədəbiyyatları ilə yanaşı, türkdilli xalqların ədəbiyyatında da məqtəl janrının inkişaf edərək geniş vüsət almasına və bu mövzuda dəyərli əsərlərin meydana çıxmasına səbəb olmuşdur.

Əvvəlcə tarixə dair kitab, hədis topluları və s. mənbələrdə kiçik bölümlər şəklində yer alan bu məlumatlar sonradan bütöv kitabların süjet xətti boyu geniş şəkildə bədii və elmi olaraq şərh edilmişdir. Mirzə Məhəmməd Tağı Qumri (1819-1891) “Kənzül-əcaib”, “Küllüyyat”), Hacı Əbülhəsən Raci (1831-1876) “Divan”), Marağayi Molla Hüseyn Dəxil (XIX əsr) “Divan”), Mirzə Mehdi Naci (1805-1882) “Divan”) və s. Azərbaycan şairlərinin Kərbəla müsibətinin dəhşətlərini əks etdirən növhə və sinəzəndləri dini-ruhi əzab və əməllərin bədii inikasıdır. Xatırlanan müəlliflərin əsərləri müxtəlifhəcmli, nəzmlə yazılmış ədəbiyyat nümunələri olduğu halda, Məhəmməd Füzuli, Abbasqulu Ağa Bakıxanov, Əbdülkərim Ağa Badkubi, Mir Möhsün Nəvvab kimi müəlliflərin məqtəl janrında yazdıqları bədii-tarixi əsərləri isə daha fundamental və klassik ənənənin bütün xüsusiyyətlərini qoruyub saxlamaqla yanaşı, eyni zamanda yazıldığı dövrün şəraitini də büruzə verən əsərlərdir ki, bu yazıda onlardan bəhs olunur.

Açar sözlər: məqtəl, şəhadət, süjet xətti, Kərbəla, türk ədəbiyyatı, Məhəmməd Füzuli

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 24.04.2025; qəbul edilib – 08.05.2025

The Maqtal genre in Azerbaijani literature and our manuscripts

Zakiyyə Abilova

Doctor of philocophical sciences

Institute of Manuscripts named after Mahammad Fuzuli of ANAS

E-mail: zekiyye.abilova@mail.ru

Orcid: 0000000343954042

Abstract. The history of works written about testimony is ancient. The tragedy that took place in Karbala on the 10th of Muharram, 61st Hijri, 680 AD, led to the development of the maqtal genre in the literature of Turkic-speaking peoples as well as Arabic and Persian literature, and the emergence of valuable works on this topic. Initially contained in small sections in historical books, collections of hadiths, and other sources, this information was later extensively interpreted artistically and scientifically throughout the plot lines of entire books. The nohas of Azerbaijani poets such as Mirza Muhammad Taghi Gumri (1819-1891) “Kenzul-acaib”, “Kullüyyat”), Haji Abulhasan Raji (1831-1876) “Divan”), Maraghayi Molla Huseyn Dakhil (XIX) “Divan”), Mirza Mehdi Naji (1805-1882) “Divan”), etc., reflecting the horrors of the Karbala disaster, are an artistic reflection of religious and spiritual suffering and deeds. While the works of the mentioned authors are

examples of literature written in verse in various volumes, the literary-historical works of authors such as Muhammad Fuzuli, Abbasgulu Agha Bakikhanov, Mir Mohsun Navvab, Abdulkarim Agha Badkubi, written in the maqal genre, preserve all the features of the more fundamental and classical tradition and the same they are examples of creativity that reflect the conditions of the time when they were written are discussed in this article.

Keywords: Maqal, testimony, plot line, Karbala, Turkish literature, Muhammad Fuzuli

Article history: received – 24.04.2025; accepted – 08.05.2025

Giriş / Introduction

Şəhadət ali bir məqamdır. Bu məqamı qazananlar Allah dərğahına pak, günahsız bir mələk kimi gedərlər. Həmin ali məqama çatmaq Hz. Əlinin (ə) övladı İmam Hüseyin (ə) də payına düşüb. Kərbəla vaqiəsinin yazılı ədəbiyyatda işlənməsinin tarixi qədim olsa da, şəhidlik eşqi, məslək və etiqad yolunda mübarizə hər zaman ilkin mənasında qalır. Heydər Əliyev Cənabları Vətən, torpaq uğrunda şəhid olan igid Azərbaycan oğullarını Kərbəla şəhidlərinə bərabər tutmuşdur: “İndi Vətənimiz faciəli bir dövr keçirir. Yağı düşmənlər torpaqlarımıza hücum edir. Azərbaycanın cəsə-rətli oğulları vətənimizi müdafiə edir və bu yolda Həzrət İmam Hüseyin kimi şəhid olurlar” [1, s.42].

Əsas hissə / Main part

Məqtəl janrı və Azərbaycan ədəbiyyatında onun ilk nümunəsi. “Məqtəl” ərəb sözü olub, “qətl yeri” deməkdir. Dini ədəbiyyatda Kərbəla faciəsindən, İmam Hüseyin (ə) və onun silahdaşlarının şəhadətindən bəhs edən əsərlərə “məqtəl” deyilir. Kərbəla faciəsi ilə bağlı bir çox əsərlər yazılmışdır. Bu hadisələrin kökündə Allah eşqi, haqq sevgisi durur. Haqq dinə inam və bu dinin qorunması Kərbəla hadisəsinin ideya qaynağıdır. “Haqq sevgisi bəşərin zülmətdən işığa doğru şərəfətli yaşam və şərəfətli mücadilə fəlsəfidir” [2, s.9]. Məhərrəm ayının 10-da, 61(h)/680(m) ilində baş vermiş Kərbəla hadisəsindən sonra ərəb, türk və fars şairlərinin yazdıqları saysız-hesabsız mərsiyə və ağıllar, Peyğəmbərin (s) nəvəsi Hz. Hüseyinə (ə) və Əhli-Beytə qarşı edilən qətləmin acısını və hüznünü əks etdirirdi. Bütün bunlar ədəbiyyatda yeni bir qolun – məqtəl janrının yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Ərəb yazıçılarından Əbu Mixnəf bin Yəhyanın (v.774 (m)) “Kitəbu-məqtəli-Hüseyn”, Əbu Fərəc İsfəhaninin (897-967) “Məqatılüt-talibin”, Əbu İshaq İsfəhaninin (XI) “Nurul-eyn fi Məşhədil-Hüseyn” kimi əsərləri buna nümunədir. Türk ədəbiyyatında birinci məqtəl nümunəsi Qəstəmonlu Şazinin (1532) “Dastani-məqtəli-Hüseyn” əsəridir [3, IV, s.699]. Yəhya bin Baxşinin (1499) “Məqtəli-Hüseyn” əsəri də geniş yayılmışdır. Eləcə də Laminin (1532), Hacı Nurəddin Əfəndinin (1530), Çəlibudlu Caminin “Səadətnamə” (1534) və s. məqtəl nümunələri vardır.

Azərbaycan ədəbiyyatında ilk məqtəl əsəri Məhəmməd bin Hüseyin Katib Nişatinin “Şühədanaməsi”dir. O, Hüseyin Vaiz Kaşifinin “Rövzətüş-şühəda” əsərini türk dilinə tərcümə etmiş və “Şühədanamə” adlandırmışdır. Akademik M.Nağısoylunun fikrincə, “Nişati “Rövzətüş-şühəda”-nı ana dilinə çevirərkən Azərbaycan ədəbi dilinin zəngin lüğət tərkibindən, onun rəngarəng ifadə vasitələrindən bacarıqla yararlanmışdır” [4, s.176]. Əsərin dünyada elm aləminə məlum olan yeganə əlyazması AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılır (M-259/13659). Nişati tərcüməyə yazdığı ön sözdə qeyd edir: “Mövlana Cəmaləddin Hüseyin Vaiz Xorasani məşhur be Kaşifi “Rövzətüş-Şühəda” kitabını parsi dili ilə təsnif etmiş idi və türk müstəidləri və şiələri farsî kəlamını anlamaz idilər” [5, vər. 4a]. Nişati Səfəvi hökmdarı Şah I Təhmasibin buyuruğu və Şiraz hakimi Saru Şeyxin oğlu Qazi xanın (digər bir məlumata görə, hakim Sərxan Zülqədər) göstərişi ilə əsəri ana dilinə çevirir. Əlyazmanın köçürülməsi 945/1539-cu ildə Şiraz şəhərində tamamlanmışdır [6, s.53]. Əsər Azərbaycanda çox geniş yayılmışdır.

“Rövzətüş-şühəda” adı ilə daha çox tanınan əsəri əvvəldən axıra kimi əzbər bilənlər də olub. M.S.Ordubadi yazır: “X əsrdə Molla Hüseyn Kaşifi Kərbəla hadisəsinin tarixini “Rövzətüş-şühəda” başlığı altında nəzmlə yazmışdır. Böyük marağa səbəb olan bu qəsidə xalq arasında uzun müddət məşhur olmuşdur. Elə o zamandan onu oxuyanları “Rövzəxan” adlandırmağa başladılar və rövzəxanlıq bir peşə kimi meydana gəldi” [7, s.66]. Buradan belə nəticə çıxarmaq olar ki, əsər xalq arasında öz ilkin “Rövzətüş-şühəda” adı ilə də tanınırdı. Əgər əsərin elə yazıldığı fars dilindəki versiyasının nəzərdə tutulduğu ehtimal olunarsa, bu yanlış fikirdir. Çünki azərbaycanlılar bir xalq kimi hamılıqla fars dilini bilməyirdi. Bilsə idi, heç tərcüməyə ehtiyac olmazdı. Digər tərəfdən, xalqın adından danışan M.Ordubadidir. O, “xalq” deyəndə məhz Azərbaycan xalqını nəzərdə tuturdu. Bu bir daha yuxarıda söylənilən fikri təsdiq edir. Eyni zamanda, belə nümunələr həm də Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində bədii tərcümə sənətinin qədim və zəngin nümunələri olduğuna dəlildir. Belə ki, “Azərbaycan klassik tərcümə ədəbiyyatının ən məşhur və qiymətli nümunələri sayılan Əhmədi Təbrizinin “Əsrarnamə”, Məhəmməd bin Hüseyn Katib Nişatinin “Şühədanamə” və “Şeyx Səfi təzkirəsi” Məhəmməd Füzulinin “Hədisi-ərbəin” və “Hədiqətüs-süəda” və s. kimi tərcümə əsərləri XV-XVI yüzilliklərin yadigarıdır” [8, s.3].

Füzulinin “Hədiqətüs-süəda”sı isə bu ədəbi növün türk dilində qələmə alınmış mükəmməl nümunəsidir. Azərbaycan məqtəl ədəbiyyatı nümunələri arasında Məhəmməd Füzulinin “Hədiqətüs-süəda” əsərinin xüsusi yeri vardır. Bildiyimiz kimi, “Hədiqətüs-süəda” bir qəhrəmanlıq dastanıdır. İslam şəriətinin göstərdiyi doğru istiqaməti əsas götürən İmam Hüseyn (ə) və onun əshabı, silahdaşları yola çıxırlar. Bu təriqətin məqsədi həqiqətə qovuşmaq idi. Din, əqidə, torpaq, ümmət təəssübkeşliyi uğrunda başlayan mübarizə qanlı, şəhadətlə bitir. Qanın qılınca qalib gəldiyi Kərbəla müsibətlərini əks etdirən əsərdə Dünyanı yaradan Allah-təalanın qüdrətindən başlayaraq, Rəsuli-əkrəmin (s) sirətül-həyatı, Əli (ə) və Əhli-beytin başına gələnəri əks etdirən rəvayətlərdən bəhs olunur. Müqəddimə, on bab və Xatimədən ibarət olan əsərin AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda xeyli sayda əlyazma nüsxəsi var. Bu yazını hazırlayarkən əsasən əlyazmalara müraciət olunmuşdur. Əsər aşağıdakı bablardan ibarətdir: I bab Allah-təalanın Peyğəmbərləri haqqındadır. II bab Hz. Rəsulun Qureyşdən çəkdiyi müsibətlər haqqındadır. III bab Hz. Rəsulun mülki-fənadən iqlimi-bəqaya intiqal etməyin bəyanındadır. IV bab Fatimeyi-Zəhranın vəfatı bəyanındadır. V bab Hz. Murtuzanın vəfatın bəyan edər. VI bab Həzrət İmam Həsənin səgim bələdə bəyan edər. VII bab Hz. İmam Hüseynin Mədinədən Məkkəyə təvəccöh etməsin bəyan edər. VIII bab Hz. Müslim Əqilin şəhadətin bəyan edər. IX bab iki fəsildən ibarətdir: I fəsil. Hz. İmam Hüseynin Məkkədən Kərbəlaya təvəccöh etdiyini bəyan edər. II fəsil. Şəhadəti-İmam Hüseyn (ə) və Xatimə.

Bu nüsxədə (M-160) digərlərindən fərqli olaraq, IX bab iki fəsildən ibarət verilir. Digər nüsxələrdəki X bab buradakı IX babın II fəslinin başlığı ilə adlanır.

Füzuli əsərin yazılma səbəbini belə qələmə alır:

*Ey feyz rəsənü ərəbü türkü əcəm
Qıldın ərəbi əfsah əhli-ələm.
Etdin füsəhayi-əcəmi- İsadəm,
Bən türki zəbanə iltifat eyləmə. [9, vər. 5a]*

M-450 şifrlı əlyazmada da [10, vər. 5a] sonuncu beyt eyni ilə verilir. M-244-də isə “Bən türki zəbandan iltifat eyləmə” [11, vər. 4b] kimi verilir. Akademik M.Nağısoylu beytin açmasını belə verir: “Ey ərəbə, türkə və əcəmə (farsa) nemət bəxş edən (Allah), ərəbi dünya əhlinin ən gözəl danışan natiqanı etdin. Fars natiqlərini İsa nəfəsli (İsa Peyğəmbər kimi nəfəsi ilə ölü dirildən) etdin. Mən türkdillidən lütfini az etmə” [12, s.13].

Əsərdə Hz. Əlinin (ə) şücaətini və Peyğəmbərə (s) sədaqətini ön plana çəkən Bədr döyüşünün təsviri verilir: “300 nəfərlik islam qoşunu 950 nəfərlik kafir qoşununa qarşı döyüşdü. Həməzə,

Abdullah və bəzi əshab şəhid oldular. Şiddətli döyüşün gedişatında islam qoşunu üç qisim oldu. Bir qismi Mədinəyə qaçdı, bir qismi Əli (ə), Sə'd və Təlha kimi döyüş meydanında, Həzrət Rəsulun (s) yanında qaldı, bir qismi şəhid oldu. İslam qoşunu məğlub olduqda, Rəsulullah (s) yanında Əlidən (ə) başqa heç kəsi görmədi. Ondan digərlərinə qoşulub getmədiyinin səbəbini soruşduqda, cavab verir ki, mən əvvəl gündən bu dinin müti quluyam. Bu zaman Cəbrail (ə) nazil olub buyurur: “Yə Rəsul, Əlinin elminin kamilliyindən irəli gəldi”. Rəsulullah (s) buyurur: “O məndəndir və mən də ondanam”. Cəbrail (ə) buyurur ki, mən hər ikinizdənəm. Deyilənə görə, لا فتى إلا على لا سيف إلا ذو الفقار. (Əlidən başqa gənc, Zülfüqardan başqa qılınc yoxdur) nidası həmin gün qeybdən nazil olub [11, vər. 34b].

Mətnin IV babı Həzrət Fatimənin vəfatından bəhs edir. Füzuli burada ölüm ayağında iki müqəddəsin bir-biri ilə halallaşması məqamını təsvir edir. Xanım Fatimə Hz. Əliyə (ə) buyurur ki, mənə dörd vəsiyyətim var. Biri oldur ki, məndən tərki-ədəb sadir olubsa, əhv edəsən. Hz.Əli (ə) buyurur ki, haşa sən mənə qəm-xarım idin və bivəslə qəmkiyaram. Xanım buyurdu: “İkinci vəsiyyətim oldur ki, mənə övladımı mühərrəm tutub onların bir kəsta xəlq sadir olsa, təcavüz qılasan. Üçüncü oldur ki, bəni gecə vəqti dəfn edəsən ki, zəmani-həyatımda didəyi- naməhrəmdən olduğum kimi hani-vəfatımda dəxi nə-şimə pərişan mütəəlliq olmuya. Dördüncü vəsiyyətim odur ki, mənə ziyarətimdən qədəm çəkmişsən və həmişə mənə duadan unutmuyasan”. Xanımı diqqətlə dinləyən Hz.Əli (ə) öz vəsiyyətlərini də ifadə edir: “Birincisi oldur ki, bəndən sənə təqsiri mülahizat vəqə oldusa, Həzrət Rəsula şikayət qılmayasan. İkincisi oldur ki, Həzrət Rəsulullahla salamımı yetirəsən. Üçüncüsü oldur ki, məndən ol Həzrətə izhari-şükür edəsən [11, vər. 64a].

Əsər boyu hadisələr hər bir babın başlığına uyğun cərəyan edir və şəhadətlə nəticələnir. Bu dəhşətli hadisə ilə bağlı yaranan bir çox əfsanə və rəvayətlər ağızdan-ağıza keçərək zamanımıza qədər gəlib çatmışdır. Həmin əfsanələr təbii ki, şəhidlərin məqam və dərəcəsinin əzəmətini nümayiş etdirmək üçün ortaya çıxmışdır. Burada insanın mənəvi-cismani köləliyə qarşı üsyanı, etirazı və bu yolda, hətta öz həyatını qurban verməyə hazır olmaq cəsarəti nümayiş və təbliğ olunur. “Həmin əqidə və məslək döyüşü ona görə yaşarıdır ki, əsasında mənəvi paklıq, ruhi müqəddəslik, insani gözəllik və əzəmət var” [13, VI, s.311].

Əsərin Osmanlı İmperatorluğunun 10-cu padşahı, 89-cu islam xəlifəsi Sultan Süleyman Əvvəl (1494-1566) üçün tərtib edildiyi bildirilir [14, /wiki/I._Suleyman].

Akademik Həmid Araslı əsəri “Rövzətüş-şühədə”nin tərcüməsi kimi qəbul etmiş və onu Azərbaycan tərcümə sənətinin ən yaxşı nümunələrindən biri kimi dəyərləndirmişdir [15, s.269].

Professor Mircəlal Paşayev isə əsərin Vaiz Kaşifinin farsca yazmış olduğu “Rövzətüş-şühədə”dan iqtibas olduğu fikrini irəli sürür və buna baxmayaraq, Füzulinin sərbəst işləmiş olduğunu, dəyişiklik və əlavələr etdiyini bildirir [16, s.138]. Sərbəst tərcümələr adından da görüldüyü kimi tərcüməçiyə bir qədər yaradıcı olmaq imkanı verir. Belə ki, tərcüməçi əsərin mövzusunda kənara çıxmamaq şərti ilə, istənilən yerini qısalda və ya əlavələr edə bilərdi. Həm də “təkcə tərcüməçilərin yox, hətta katiblərin də belə sərbəstlik hüququ var idi” [17, s.31]. Füzulinin adı çəkilən əsərində də bu xüsusiyyətlər özünü büruzə verməkdədir. Deməli, Füzuli “Hədiqətüs-südə”ni sərbəst tərcümə etmiş və tərtibatına yaradıcı yanaşmışdır. Elə bu səbəbdən də əsəri sırf tərcümə nümunəsi kimi qəbul etmək doğru olmazdı.

Məqtəl ədəbiyyatı nümunələrindən biri də Abbasqulu Ağa Bakıxanovun (1794-1847) “Riyazül-Qüds” əsəridir. Böyük mütəfəkkir, maarifçi, Azərbaycanın ilk tarixçi alimi Abbasqulu Ağa Bakıxanovun AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda zəngin şəxsi arxiv, tarix, pedaqogika, psixologiya, etika, dilçilik, fəlsəfə, irfan, coğrafiya və astronomiyaya dair əsərlərinin çap və əlyazma nüsxələri mühafizə olunmaqdadır. Poliqlot hesab ediləcək qədər dil bilən, dünyanın bir çox ölkələrinə səyahət etmiş, rus ordusunun tərcüməçi-zabiti olmuş Abbasqulu Ağa Bakıxanov həm də kamil əqidə sahibi idi. Onun Həcc ziyarətindən qayıdarkən xəstəliyə yoluxaraq vəfat etməsi də bunu sübut edir. Alimin maraqlı yaradıcılıq nümunələrindən biri, məqtəl

janrında qələmə aldığı, D-140 şifrəli “Riyazül-qüds” (Müqəddəslik bağçası) əsəri də onun həyat tərzindən xəbər verir. Müəllifin ana dilində qələmə aldığı əsərin yeganə nüsxəsi Əlyazmalar İnstitutunun xəzinəsində mühafizə olunur. A.Bakıxanov Müqəddimədə Mövlanə Məhəmmədbağır ibn Məhəmmədaqi Məclisinin “Ciləlül-üyun” əsərini hədislərinin səhihliyinə görə Kərbəla müsibəti ilə bağlı yazılmış ən yaxşı mənbə kimi qəbul etdiyini bildirir (Məclisi bu əsəri özünün yazmış olduğu “Bihərül-ənvar”ın hədislərini fars dilindən ərəbcəyə çevirərək tərtib etmişdir). Və cənnət sevdalılarına bir hədiyyə olan belə bir əsəri türkcəyə çevirib müxtəsər faydalı kitab tərtib etmişdir ki, burada təfsirlə mənalari açmış və faydalarının izahını vermişdir. Məqsəd ədəbi türk dili ifadələrinin işlədilməsi və mənalının dərk edilməsidir [18, 6b; 19, s.21-22]. Əsəri yüksək dəyərləndirən ədəbiyyatşünaslar onun tərcümə əsəri olub-olmaması barədə fikir ayrılığında olublar. Akademik M.Nağısoylu “Riyazül-qüds”ün tərcümə xarakteri daşısı da, klassik məqtəl kitabının bütün tələblərinə cavab verdiyini” və “əsasən nəsrə qələmə alınmış əsərdə ərəb, fars, türk dillərində yazılmış nəzm parçalarının çoxunun A.Bakıxanovun öz qələminin məhsulu olduğunu” yazır [19, s.4-5]. Cavad Heyət “Riyazül-qüds”i Füzulinin “Hədiqətüs-süəda”sına türkcə nəzirə adlandırır [20, s.34]. Əsər institutun sabiq əməkdaşı, görkəmli əlyazmaşünas alim Arif Ramazanovun transfoneliterasiyasında əlyazmanın fotofaksimili ilə birlikdə 2024-cü ildə “Elm və təhsil” nəşriyyatında çap olunmuşdur. Nəşrə ön söz yazan akademik Möhsün Nağısoylu ona yüksək dəyər vermiş, indiyə kimi çap olunmamasının səbəbinin dövrün ictimai-siyasi qadağalarından irəli gəldiyini qeyd etmişdir. Kitab əlyazmanın katibi Məşhədi Ocaqverdi oğlu Mirzə Haqverdi Qarabağının kötücəsi, Üzeyirşünas Səadət Qarabağının maliyyə dəstəyi ilə çap olunmuşdur. Onu da qeyd edirəm ki, Məşhədi Ocaqverdi oğlu Mirzə Haqverdi Qarabaği uzun müddət Qarabağ xanı Mehdiqulu xanın (Xurşidbanu Natəvanın atası) mirzəsi kimi çalışmışdır.

Abbasqulu Ağa Bakıxanov Əbu Mixnəf, Kaşifi, Nişati, Füzuli kimi sələflərinin süjet xəttinə sadıq qalaraq əsəri Dibaçə, bablar (on dörd bab) və Xatimədən ibarət tərtib etmişdir. Dibaçədə Allah-təalaya şükür və sənə edən müəllif Onun izni ilə başladığı bu işində kömək və ömrünün vəfa etməsi üçün rüxsət istəyir. Birinci bab Peyğəmbərin (s) nə`tindən bəhs edir. Babda yazılır: “Şeyx Tusi, Şeyx Müfid, Məhəmməd ibn Yaqub Kuleyni və sair mühəddislərdən əksəri, İmam Zeynəlabidin, İmam Məhəmmədbağır və İmam Cəfəri-Sadiq əleyhissələmlərdən nəql etmişlər kim, Həzrəti-Rəsulun mərəzi nəhayət iştidad bulduqda əksər mühacir və ənsar hazır ikən səri-mübarəkin Əmirəl-möminin ağuşuna qoyub... Əmr etdi ta kəndi mühəlləqatın kimol cümlədən Zülfüqar deməklə məşhur olan tiğ (qılnc) və Döldül deməklə məruf olan üstər (at) və Cinah adlı atvə merac gecəsi geydiyi pirahe (köynək) və əmmamə sair əşya kimtəfsili baisi-tətvilolur hazır etdilər. Cümləsin Həzrəti-Əmirəl-mömininə verib buyurdu: “Ya Əli, sən mənim dünyada və axirətdə qardaşım və vəsiyi-xəlifə və canişinimsən” [18, s.34]. Hər bir babda başlığına uyğun olaraq hadisələrin gedişatı geniş şərh edilir və Abbasqulu Ağa Bakıxanov düşüncəsini və məhəbbətini əks etdirən dolğun şeir parçaları ilə təsvir edilir.

Məqtəl nümunəsi Mir Möhsün Nəvvab yaradıcılığında da xüsusi yer alır. **Hacı Mir Əhməd oğlu Ağamirzadə Qarabaği Mir Möhsün Nəvvab** 1833-cü ildə Şuşada dünyaya gəlmiş və ömrünün axırına kimi burada yaşamışdır. Ensiklopedik biliyə malik alim, şair, rəssam, xəttat, musiqi nəzəriyyəsi bilicisi və Azərbaycanın Qüzeyində kitab çapının bünövrəsini qoyanlardan biri olmuş, 86 il maraqlı ömür yolu keçmiş Nəvvab 1919-cu ildə vəfat etmişdir [21, s.4-8]. Mir Möhsün Nəvvab yaradıcılığında onun məqtəl janrında qələmə aldığı “Müseyyibnamə” əsərinin də xüsusi yeri vardır. Dibaçə və 23 kiçik bölmədən, 155 vərəqdən ibarət olan əsər B-569/6788 şifri altında AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun xəzinəsində mühafizə olunur. Mir Möhsün Nəvvab Dibaçədə yazır: “Millətə xeyirli olan kitablar təsnif edəndən sonra bir parə təəssüb millisi olan əxşasların xahişlərinə binaən Əmir Muxtar ibn Əbi Übeydə Səqfiyənin xürc etməyin nəzmən və münşirən ida edəndən sonraşuru` etdik Əmir Müseyyib ibn Qa`qa`a Xəza`inin xürc edib Ali-Rəsulullahın düşmənlərindən şühədayi-Kərbəlanın qissəsini və onun qoşununun rəşadət və

cəladətindən izhar məqamına götürdük. Ta mütalibə edə türki lisanında və müstəmələr üçün təsəlli xətir əmələ gəlib dini-mübin və Ali-Rəsulun övladi-ətharının yolunda şəhadət tapıb dərəcəti idi. İrtifana yetişənləri bu həqiq ilə xeyir duadan onu təmviyalar [21, vər. 2a-2b]. Mətni yekunlaşdırən tərtibçi sonda yazır: “Məxfi qalmasın ki, bu “Müseyyibnamə” ki, əvvəl fars dilində idi və xəlq içində məşhur idi, “Müseyyibnamə”də laf, kəzaf və yalan çoxdur. Ona görə bəndeyi-aciz Nəvvab Mir Möhsün Pənah Hacı Seyyid Əhməd oğlu Ağamirzadə Qarabaği bu kitabı fars dilindən türk dilinə döndərərək, laf, kəzaf və yalanların tamam atıb. O əhvallar ki, qərin sihhətdir, onları yazıb mütalibə eliyənlərin hüzuruna çatdırdım iltimas dualarımda [21, vər. 155b].

Əsərdə şücaətindən bəhs edilən Təvvabın hərəkətinin başçısı Müseyyib bin Qa`qa`a Xüzai tarixi şəxsiyyətdir. Deyilənə görə, İmam Hüseynə məktub yazaraq Kufəyə dəvət edən, amma ona qoşulmayan və tənha buraxan şəxslər Aşura faciəsindən sonra peşman olur və “Təvvabın” (tövbə edənlər) adlı qiyama qalxırlar. “Müseyyibnamə”də Müseyyib bin Qa`qa`a Xüzainin bu mücadiləsi barədə məlumat verilir [21, vər. 4a; 22].

Nəvvab əsərini Əbu Tahir Tərsusinin (6 (h)/627-628 (m.)) eyniadlı əsərinə istinadən qələmə alınmışdır [23, s.208; 25]. Lakin əsrlər sonra Məhəmməd Bəqa Vəris Buxari [24] tərəfindən daha irihəcmli əsər ərsəyə gətirilmişdir. Həmin əsər 2018-ci ildə İranda III cilddən ibarət nəfis tərtibatda nəşr olunmuşdur.

Əbdülkərim Ağa Badkubinin (1867-1961) “Gülzari-Hüseyni” əsəri məqtəl ədəbiyyatı nümunəsi kimi. Bir çox islam alimləri kimi Hacı Ağa Mirzə Əbdülkərim Ağa Badkubi də yaradıcılığında bu mövzuya xüsusi yer vermiş və adıçəkilən əsərini sırf İmam Hüseynin (ə) islam uğrunda mübarizəsi və onun bu yolda şəhadətinə həsr etmişdir.

Dibacə, Müqəddimə, on iki bab və Xatimədən ibarət olan əsərdə Müqəddimədə əsərin yazılma səbəblərini açıqlayan Badkubi qeyd edir: “Hər bisavad bir neçə şeir hifz edib, adını rövzəxan qoyub, çıxıb peyğəmbər minbərində ağzına hər nə gəldi söyləyir. Təziyə və matəm tutarkən haram olan işlər görmək şəriət cəhətindən qadağandır. Məs.: yalan sözləri doğru sözlərə qatıb əhli-məclisə oxumaq fasiqlkdir. Və ya bəzi şeirləri mahnı kimi oxuyanın işi haram, əcri batil, özü əhli-cəhənnəm olar” [26, vər.10a].

Əbdülkərim Ağa davam edərək yazır: “Bir qisim rövzəxanlar və məddahlar meydana gəliblər ki, danışdıqları yalan, oxuduqları şeir və qəsidələri mahnı kimi oxuyub məclis əhlini ağıldar və onları Allah tərəfindən mükafatlandırılacaqlarına ümidli edirlər”. Badkubi öz dövründə dinə, şəriətə qarşı yaranmış bəzi çatışmazlıq və etinasızlıqların səbəbini şəriətin sahibsiz, əhli-dünyanın dinsiz olmasında görür və qeyd edir ki, təziyədarlıq, gərək şəriət yolu ilə olsun. O cümlədən, sinəni təbil kimi döyəcləmək, qəm ilə başa vurmaq, zəncir vurmaq, libaslarını soyunub naməhrəmlər qarşısında ayaq üstə durub nərələr çəkərək sinə vurmaq, bədəni yaralamaq, şeirləri mahnı kimi oxumaq – bunların hamısı vəhşiyanə rəftar, günah işlətməkdir. Günahı böyük, əzabı şiddətlidir [26, vər. 10b].

Badkubi İmam Həsən (ə) və İmam Hüseynin (ə) dünyaya gəlmələrindən və onlara ad qoyulmasından, Həzrət Seyyidüş-Şühədanın (ə) əxlaq və ləyaqətindən, sadəliyindən, insanların mənəbindən asılı olmayaraq hamıya eyni münasibət bildirməyindən də bəhs edir. Bunlarla yanaşı, həmin dövrlərin tanınmış elm və mərifət sahiblərinin hadisələrlə bağlı fikir və rəvayətləri də verilir. Müəllif Kərbəla hadisəsinin başlanmasını belə təsvir edir: “Hicrətin 60-cı ilində Məhərrəm ayının 2-si, bir rəvayətə görə, 8-i, Həzrət İmam Hüseyn (ə) min nəfər ilə gəlib Kərbəlaya yetişdi [26, vər. 175b; 27, vər. 259a]. Camaat qarşısında çıxış edərək onların ərizələrinə görə gəldiyini bildirdi. Əbdülkərim ağa Badkubi Hüseynin (ə) əshabının 72 nəfər olduğunu yazır. Onlar 32 süvari, 40 nəfər piyadadan ibarət idilər [26, vər. 204]. Seyid bin Tavus (Məhəmməd Baqirdən) yazır ki, 45 nəfər süvari, 100 nəfər piyada idilər. Üç gün idi ki, su içməmiş, yemək yeməmiş, yatıb dincəlməmişdilər.

Abdullah bin Fəzl rəvayət edir ki, Hz. Sadiqdən (ə) soruşdum: “Ya bin Rəsulullah, nə səbəbə aşura günü qəm, hüzn, nalə və ağlamaq günüdür? Nə səbəbə Hz. Rəsul (s) vəfat edən günü, Əmirəl-

möminin və Fatimə, İmam Həsənin (ə) vəfat günləri belə olmayıb?” Hz. Buyurdu: “Hüseynin məqtul olan günü, bütün müsibətlərdən əzəmdir. Allah-təalanın yanında əşrəf və əkrəm olan əshabi-kəsa beş nəfər idilər. Hz. Rəsul (s) vəfat edəndə, Əmirəl-möminin, Fatimə, Həsən və Hüseynin vücuduyla təsəlli tapardılar. Fatimə səlamullah (ə) vəfat edəndə, xəlv Əmirəl-möminin, Həsən və Hüseynin (ə) vücuduyla təsəlli tapardı. Hz. Əmirül-Möminindən sonra xəlv Həsən və Hüseynin vücuduyla təsəlli tapardı. Amma Həsəndən (ə) sonra xəlv İmam Hüseynin vücuduyla təsəlli tapardı. O Həzrətin vücudu tamam Əhli-kəsanın vücudu idi. O Həzrət şəhid olduqda, daha Əhli-kəsadan bir kəs qalmamışdı ki, xəlv onunla təsəlli tapsın. Onun getməyi bütün Əhli-kəsanın getməyi kimi oldu” [26, vər. 64].

Məqtəl mövzusu istər islam, istərsə də ədəbiyyat tarixi ilə bağlı araşdırmalar aparan alimlərin həmişə diqqətində olmuşdur. Əbdülqadir Qaraxan 1937-ci ildə ilk dəfə olaraq “Rövzətüş-şühədə” ilə “Hədiqətüs-süəda”-nı müqayisəli araşdırmış, Füzulinin əsərinin “Rövzətüş-şühədə”dan ayrı və üstün olduğu qənaətinə gəlmişdir. Kaşifinin əsərindən dil və üslub cəhətdən fərqləndiyini əsas gətirmişdir [12, s.27].

Məqtəllər haqqında ilk elmi tədqiqat işi də Əbdülqadir Qaraxana məxsusdur. Bu alimin “Anadolu türk ədəbiyyatında Məqtəli-Hüseynilər” ünvanlı araşdırmasıdır. Şeyma Güngörün Füzulinin “Hədiqətüs-süəda”-sı ilə bağlı hazırladığı doktorluq dissertasiyası isə bu mövzuda ilk ciddi və mühüm elmi araşdırmaadır. Tədqiqat işi kitab şəklində çap olunmuşdur. Azərbaycan İlahiyyat İnstitutunun məzunu Ceyhun Şakir oğlu Ağayev görkəmli ilahiyyatçı alim, filologiya elmləri doktoru, akademik Vasim Məmmədəliyevin rəhbərliyi ilə “Məhəmməd Füzulinin “Hədiqətüs-süəda” əsərində iman və əqidə uğrunda mübarizə” mövzusunda fəlsəfə doktoru dissertasiyası müdafiə etmişdir.

Nəticə / Conclusion

Nəticə olaraq deyə bilərik ki, Məqtəl kitabları təhkiyə üslubunda yazılır və epik səciyyə daşıyır. Burada qəhrəmanın soy kökü, onun dünyaya gəlişi, gələcəyi barədə öncədən görmələr, qeybdən qətlinə fərman verilmə, qəhrəmanın bilərəkdən faciyyə doğru irəliləməsi, bu faciənin ictimai-siyasi mahiyyəti açıqlanır. Məqtəl ədəbiyyatını gündəmə gətirmək üçün hər dövrün öz tələbləri olub. Azərbaycan ədəbiyyatında ilk məqtəl əsəri Məhəmməd bin Hüseyn Katib Nişatinin “Şühədanaməsi”dir. O, xalqın ehtiyacını nəzərə alaraq Hüseyn Vaiz Kaşifinin “Rövzətüş-şühədə” əsərini türk dilinə tərcümə etmiş və “Şühədanamə” adlandırmışdır. Füzulinin “Hədiqətüs-süəda”-sı isə bu ədəbi növün türk dilində vücuda gətirilmiş mükəmməl nümunəsidir. İmam Hüseyn aşiqi olan Əbdülkərim Ağa Badkubi isə Kərbəla hadisələri ilə bağlı yanlış qəsidələri mahni kimi oxuyub məclis əhlini ağıladan bəzi rövzəxanları, təziyə və matəm tutarkən şəriət cəhətindən haram olan işlər görən məddahları tənqid edir və qəm ilə baş yarmaq, zəncir vurmaq kimi hərəkətləri pisləyirdi. Yazını İmam Hüseyn aşiqi Böyük Füzulinin sözləri ilə bitirmək istərdim:

*Tökmək övladi-Rəsulun qanın asan degil,
Ol səbəbdən kim, bu qan hər qana bənzər qan degil.* [12, s.334]

Ədəbiyyat / References

1. Araslı H. Böyük Azərbaycan şairi Füzuli. – Bakı, 1958.
2. Badkubi Axund Hacı Ağamirzə Əbdülkərim Ağa. Gülzari-Hüseyni. Əlyazma. Badkubinin şəxsi kitabxanasında (Avtoqraf) 1955-ci ildə tamamlanmışdır.
3. Badkubi Axund Hacı Ağamirzə Əbdülkərim Ağa. Halləlül-muşkilat Əlyazma. Badkubinin şəxsi kitabxanasında (Avtoqraf) 1948-ci ildə tamamlanmışdır.
4. Bakıxanov A.A. Riyazül-qüds. D-140. Əlyazma. AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu.

5. Bakıxanov A.A. Riyazül-qüds. Nəşrə hazırlayan Arif Ramazanov. AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. – Bakı: Elm və təhsil, 2024, 334 s.
6. Füzuli Məhəmməd. Hədiqətüs-süəda. Əsərləri. Altı cildə, VI cild. – Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 386 s.
7. Füzuli Məhəmməd. Hədiqətüs-süəda. M-259. Əlyazma. AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu.
8. Füzuli Məhəmməd. Hədiqətüs-süəda. M-160. Əlyazma. AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu.
9. Füzuli Məhəmməd. Hədiqətüs-süəda. M-244. Əlyazma. AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu.
10. Füzuli Məhəmməd. Hədiqətüs-süəda. M-450 Əlyazma. AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu.
11. Göyüşov N. Qur'an və irfan işığında (hikmət və düşüncə karvanı həqiqət sorağında). – Bakı, 2004. "İqtisad Universiteti" nəşriyyatı, 2004, 288 s.
12. Heydər Əliyev siyasəti: Tolerantlıq (çıxışlar, nitqlər, görüşlər, təbriklər). Azərbaycan Respublikası Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsi. – Bakı, 2015, 502 s.
13. Heyət Cavad. Azərbaycan ədəbiyyatına bir baxış. – Bakı, 1993.
14. https://az.wikipedia.org/wiki/Təvvabin_hərəkəti
15. <https://book.Iranseda.ir/DetailsAlbum/Tərsusi>
16. https://fa.wikipedia.org/wiki/Tərsusi_əbu_Tahir_Məhəmməd_bin_Həsən_bin_Əli_bin_Musa_ət-Tərsusi
17. https://tr.wikipedia.org/wiki/I._Suleyman
18. Köprülü F.M. Füzuli. İslam Ansiklopedisi. – İstanbul, Milli Egitim Basımevi, 1964, c.IV.
19. Mir Cəlal. Füzuli sənətkarlığı. – Bakı: Maarif, 1994.
20. Mirmöhşün Nəvvab. Müseyyibnamə. Əlyazma. AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu.
21. Nağısoylu M. XVI əsr Azərbaycan tərcümə abidəsi "Şühədanamə" (paleoqrafiya, orfoqrafiya və tərcümə məsələləri) AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. – Bakı: Nurlan, 2003, 192 s.
22. Nağısoylu M.Z. Füzulinin "Hədiqətüs-süəda əsəri. AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. – Bakı: Nurlan, 2002, 142 s.
23. Nağısoylu M.Z. XVI əsr Azərbaycan tərcümə abidəsi "Şühədanamə" (paleoqrafiya, orfoqrafiya və tərcümə məsələləri). AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. – Bakı: Nurlan, 2013, 191 s.
24. Nağısoylu M. Orta əsrlərdə Azərbaycanda tərcümə sənəti. AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. – Bakı: Elm, 2000, 264 s.
25. Nağısoylu M. Şirazinin "Gülşəni-raz" tərcüməsi. AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. – Bakı: Elm və təhsil, 2011, 377 s.
26. Ordubadi Məhəmməd Səid. Məhərrəmilik və rövzəxanlıq. – Bakı, 1924, 74 s.
27. Tərsusi Əbu Tahir. Müseyyibnamə. Çapa hazırladı: Yəzdi Mahmud Əfşar. III cildə. – İran, 2018.

Жанр мактал, его место в азербайджанской литературе рукописях

Закия Абилова

Доктор философских наук

Институт Рукописей имени Мухаммада Физули НАНА

E-mail: zekiyye.abilova@mail.ru

Orcid: 0000000343954042

Резюме. История произведений, написанных о мученичестве (мактал), древняя. Трагедия, произошедшая в Кербеле 10 мухаррама 61-й хиджры (680 г. н.э.), привела к развитию жанра мактал в арабской и персидской литературе, а также возникновению ценных работ по этой теме в литературе

тюркоязычных народов. Вначале эти сведения, содержащиеся в источниках в виде небольших глав, книги по истории и сборники хадисов и т.д. затем получили широкое художественное и научное толкование по сюжетной линии целых книг. Стихи и поэмы азербайджанских поэтов, как Мирза Мухаммад Таги Кумри (1819-1891) «Кензуль-аджаиб», «Куллийят»), Хаджи Абулхасан Раджи (1831-1876) «Диван»), Марагайи Молла Гусейн Дахиль (XIX), Мирза Мехди Наджи (1805-1882) «Диван») и др., отражающие Кербелевскую трагедию, являются художественным изображением религиозных и духовных страданий и действий. Хотя произведения упомянутых авторов являются образцами литературы, написанной в стихах в различных объёмах, литературно-исторические произведения таких авторов, как Мухаммед Физули, Аббасгулу Ага Бакиханов, Абдулкарим Ага Бадкуби в жанре мактала, сохраняют все черты более фундаментальной и классической традиции, в то же время эти произведения раскрывают условия того периода, в котором они были написаны, о чем и идет речь в данной статье.

Ключевые слова: мактал, мученичество, сюжетная линия, Кербела, турецкая литература, Мухаммед